

Дикі стада *Bos taurus* в Україні: огляд випадків та значення для розвитку ідей ревайлдингу

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

ZAGORODNIUK, I. Feral *Bos taurus* herds in Ukraine: a case study and implications for the development of rewilding ideas. — Examples of the formation of free groups of cattle (*Bos taurus*) are considered on the example of the Slobozhansky herd and two other groups remote from the Luhansk region—the Tendra and Chernobyl groups. The Luhansk herd was formed as a farming experiment; it existed from the early 1990s until around 2007, reaching ca. 40–50 animals in peak years, surviving cold winters and summer droughts well, but eventually being depopulated by poachers. Other groups were formed under different circumstances. The Tendra group is a herd of up to 100 animals that lived in the natural boundaries of an essentially island-like location; it was annually renewed with young animals, up to 30% of the herd, and animals were also taken from there for the needs of the military. The Chernobyl herd was formed from escaped cows and is constantly monitored. Finally, significant progress has been made in the Beremytsky Park as part of the international project Aurochs 2.0. The history of herd formation shows that animals are highly adaptable to exist without human care, provided that there is little or no human removal. These examples demonstrate the effectiveness of using different cow breeds for rewilding programmes.

Вступ

Бик свійський (*Bos taurus* Linnaeus, 1758) — представник роду *Bos*, що інколи розглядають як самостійний вид, проте наразі тільки у складі єдиного виду з биком первісним (*Bos primigenius* Vojanus, 1827), як *Bos taurus* (sensu lato). Дикий прашур, відомий як «тур», зник у дикому стані зник в історичні часи [Сокур 1961; Загороднюк 1999]. Разом із зникненням дикої форми значну увагу у збереженні степів і лучно-степових угруповань стали відігравати стада свійської худоби з вільним випасом. Їм приділяли все більшу і більшу увагу у збереженні природи і підтриманні різноманіття впливів всієї гільдії копитних [Вишневецький 2002; Фомін 2023].

Тема була піднята вперше на форумі Українського теріологічного товариства «Теріологічна школа» (<http://terioshkola.org.ua/forum/>) в розділі «Дикі американські корови на Луганщині! чи зберігати?» (автор Zag, 27.01.2011). Активними учасниками дискусії були Denis Vishnevsky, Vasyl Eger, Boroda та ін.; тема набрала 56,5 тис. переглядів, а головне — актуалізувала подальшу увагу. Зокрема й при впровадженні запозиченого від ботаніків поняття «спо-

нтанної» біоти, власне «спонтанної фауни» як фактичного видового складу локальних фауністичних комплексів з урахуванням свійських тварин, що є постійними їх складовими [Загороднюк & Харчук 2022]. Оскільки кількість успішних випадків формування диких стад (таких п'ять) сформувала нову якість, час присвятити цій темі окреме повідомлення.

Огляд історій

«Луганське» стадо

Найперша інформація про «луганських» диких корів надійшла від колеги-ботаніка Л. Лесняка (Луганський університет), який під час експедицій 2002–2004 р. до балково-яружних систем Троїцького району, що на пн.-зх. Луганщини, виявив там здичавілу групу безстійлових корів, разом до 50 екз. Ця стисла інформація увійшла до огляду теріофауни Луганщини [Загороднюк 2006]. Подальші розпитування колег, які працювали в тому районі, засвідчили, що стадо тримається на віддалі від людей, корови живуть там не перший рік і переміщуються по Троїцькому району, тримаючись у виразно пересіченій місцевості з байраками і степовими ділянками, низьким рівнем розораності земель, на віддалі від людських поселень. Це створювало сприятливі умови для корів, проте не врятувало їх від винищення.

Розвідка показала, що стадо стояло на балансі місцевого колгоспу, корови перебували у природі цілорічно, а закуплені вони були (отримані в подарунок?) в Америці, в останні роки СРСР (порядку 1990 р.), для одного з місцевих господарств, як перспективна для місцевої економіки м'ясна порода (інформація про масть не збереглася). При пошуках слідів стада у 2009–2011 рр. ні корів, ні переказів про них не виявлено, проте від одного мисливця зі Сватового стало відомо, що на цих корів полювали мисливці. Опитування студентів, які родом з тих місць, показало, що станом на 2010 р. «про корів не чули вже років 5», тобто їх донищили не пізніше 2005 р.

Тендрівські корови

Одна й найдавніших відомих в Україні груп корів на вільному випасі, відома принаймні з 1950–1960-х років. У 1970-ті роки на широку частину острова Тендра завозили на відгодівлю телят, яких через 2–3 роки здавали в Одесу водним транспортом. За давнішими спогадами, там утримували кілька десятків корів, пікові роки — 2000–2015, коли корів було до 100. Військові, які на той час опікувалися стадом, щороку додавали до 1/3 його складу телятами, яких восени й промишляли. Було й природне розмноження, Про масть відомо, що «корови на Тендрі коричневі, червоної степової породи». Ключовим фактором був водопій, вода йшла з крану (з сильним напором), з якого її пускали розливом у велику калюжу, яка була водопоєм¹.

¹ У 2015–2016 роках там були також «дикі» групи кіз та свиней.

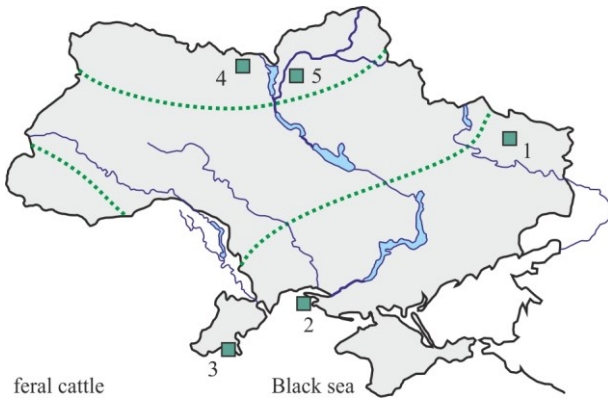

Рис. 1. Місця виявлення і тривалого існування у природі вільних груп корів (пунктири — межі природних зон Полісся, Лісостепу і Степу):

- 1 — луганська група,
- 2 — тендрівська група,
- 3 — дунайська група,
- 4 — чорнобильська група,
- 5 — беремиська група.

Корови з дельти Дунаю

Липованська червона острівна худоба — унікальне явище в Дельті Дунаю [Гузєєв *et al.* 2013]. Популяція сформована У ХІХ ст., у старообрядницькому поселенні Вилкове та на Дунайських островах, зокрема й заповідних. У Дунайському заповіднику худоба мешкає на островах Кубанському і Кубану в кількості 50 голів, ще близько 150 голів утримує місцеве населення по інших островах, розташованих у буферній зоні заповідника. Тварини на заповідних островах — це здичавілі стада, котрі перебувають просто неба, без догляду, їхню кількість на острові регулюють шляхом відстрілу.

У тварин є чіткі поведінкові адаптації, зокрема до зміни вітру, що вимагає тривалих переміщень з зони підтоплень на підвищені місця. При відстрілі для самозахисту дорослі створюють захисне кільце, всередині якого знаходяться телята та частина корів. У них виражена сезонність отелень, які припадають на березень–травень. Тварини стійкі проти гнусу та кровососних комах і паразитів. Врешті, дослідники доходять висновку, що «липованська червона острівна худоба замінила зниклих диких великих трав'яїдних тварин ... і є інструментом управління рослинністю. Під впливом острівної худоби формується лугове різнотрав'я і різко збільшується біорізноманіття плавневих екосистем» [Гузєєв *et al.* 2013: 13].

Чорнобильські корови

Чорнобильські дикі корови належать до поширеної на Поліссі української чорно-рябої молочної породи. Перші дикі корови відмічені на другий рік після відселення людей (1987), біля с. Чистоголівка. Тут сформувалася група з одного бика і трьох корів (відомі як Уран, Альфа, Бета і Гама). Після року вільного життя їх відловили й передали до експериментального господарства НПО «Прип'ять», де в наступні 15 років (до 2002 р.) вони були піддослідними для вивчення впливу на тварин радіоактивного забруднення. (Автору ця

історія відома завдяки співпраці з групою В. Глазка, яка вела генетичні дослідження «чорнобильських» тварин, зокрема й цих корів².)

Друга історія розпочалася 2016 р. Зокрема, самосели с. Луб'янка тримали 7 корів, які після смерті господарів перейшли самі до вільного випасу; 2018 р. вони стали об'єктом уваги науковців з Чорнобильського біосферного заповідника [Жила 2021]. За оцінками фахівців, тварини мають здоровий вигляд, здатні захищати себе і телят, їхня кількість зросла до 13–14 особин на початку 2019 р. та 19–20 особин на початок 2022 р. При появі людей або авто втікають до найближчого лісу, утримують велику дистанцію. Попри молочний профіль породи у диких корів лактація пов'язана тільки з народженням телят. У період військового стану доля стада невідома, є відомості про те, що корів здобували військові та служба охорони Зони.

Проект «Тури 2.0» в парку Беремиське

Серед різноманітних програм ревайлдингу звертає на себе увагу німецька розробка (в рамках фонду Rewilding Europe) під назвою «Тури 2.0», роботу над виведенням «дикого типу» розпочато 1980 р. в Німеччині. З 2017 р. що ідею впроваджують на Чернігівщині в приватному природному парку «Беремиське» [Потапчук 2019], що розташований на березі Десни в 60 км від Києва. Регулярні новини з парку є на сайті новин Чернігівщини, зокрема щодо «бебі-буму» в парку, включно з приплодом у турів (напр. [Білоус 2023]). Цей варіант «дикого типу» вирізняється чорним забарвленням биків і світло-коричневим кольором корів; телята мають руде забарвлення.

Відгінне тваринництво в Карпатах

До певної міри позитивний досвід накопичено в Карпатах, де з давніх часів практикують вигонку телят на весь безсніжний період на високогірні пасовища. Відгінне скотарство — одна з візитівок Гуцульщини, проте стосовно передусім овець, а вже потім коней і корів. Варто зауважити, що більшість полонин є рукотворними, з вирубаними лісами задля створення і розширення пасовищ, проте зі згасанням відгінного скотарства верхня межа лісу піде вгору, до своїм природних (кліматичних) меж. Суворість зим не припускає можливості формування цілорічних вільних груп корів, і тому карпатський досвід є вкрай обмеженим навіть у стосунку до передгір'їв з більш лагідним кліматом, який є надто жорстким для цілорічного перебування ВРХ у природі. У 2011 р. по багатьох новинних каналах пройшла інформація про плани з переселення на Івано-Франківщину 30 тис. (!) австралійських корів, проте цей проект цілком очікувано канув у Лету³.

² До цих корів був значний медійний інтерес, наприклад: <https://shorturl.at/aprJK>.

³ «21 січня [2011 року] я вилітаю до Австралії, плануємо закупити там і привезти на Прикарпаття 30 тисяч голів плеїмінної худоби м'ясного напрямку, щоби відновити тут тваринницьку галузь», — заявив голова ОДА Михайло Вишиванок (<http://news.if.ua/news/11952.html>).

Корови в зонах бойових дій

Інформація вкрай слабо доступна, хоча в соцмережах й існує. Прикладом зі східних фронтів є таке повідомлення від 25.05.2022: «Пашка був бродячим псом, але прибився до нас. ... Об'єктом його гавкоту було стадо бродячих корів, яких він відганяв від нас. Зрештою, стадо так і не наблизилося до нас, а пішло кудись у поля, за обрій.» (Б. Береза). Такі тварини без адаптацій отримують низку проблем — хворіють від припинення доїння, «чіпляють» зоонози, потерпають від браку корму і води, натрапляють на міни. Оціночно мова має йти про тисячі тварин, що втратили людську опіку.

Віддалене: корови Пржевальського

Як важливий приклад варто навести історію з худобою, що сформувала значну за чисельністю (до 2 тис. особин) дику популяцію в Монголії у часи експедиції Миколи Пржевальського. Дослідником відмічено швидке набуття тваринами адаптацій до дикого життя і вироблення необхідних поведінкових особливостей, зокрема й щодо сторожкої поведінки [Пржевальский 1873]. Це одне з перших спостережень заслуговує на ознайомлення для розуміння здатності корів до швидких адаптацій. Особливістю описаної Пржевальським популяції є не тільки її великі розміри, але й величезні розміри середовища її існування; обидві ці складові нереальні для умов України.

Обговорення

Перспективи ревайлдингу

Тему вільних стад ВРХ важливо розглядати передусім у зв'язку з незмінною екологічною роллю цих тварин у функціонуванні природних комплексів, передусім лісостепових та лучно-степових. Для багатьох типів рослинних угруповань важливою умовою є низка впливів копитних (стравлювання, послід, ямки від копит, тощо) і відповідних адаптацій (точка зкушування, проходження насіння через травний тракт). Оптимальні пасовищні навантаження лежать в межах 1 ос. на 1–10 га [Szitár *et al.* 2023 та ін.]. Ці тварини здатні до цілорічного перебування в природних умовах і протистояння хижацтву. Практика формування безстійлових стад, як сезонних, так і цілорічних, засвідчує таку можливість, а сучасний період глобального потепління і низьких рівень природного хижацтва створюють важливі передумови до формування таких стад. Головна проблема — та сама, яка була й у історичні часи — хижацьке браконьєрське винищення тварин та фактична відсутність територій, де тварини можуть бути у безпеці.

Описані випадки формування цілорічних вільних стад — слобожансько-го, тендрівського, дунайського, чорнобильського, беремицького — ілюстрації таких можливостей. З урахуванням досвіду угорських і балтійських колег у виведенні «туроподібних» корів такі природні експерименти є важливим кро-

ком до повернення виду в природу (відомого як ревайлдинг), зокрема на великорозмірних заповідних ділянках. В Угорщині сіра угорська порода *Bos taurus* (magyar szürkemarha) відома з IX ст. як тяглова сила, а згодом — основа напіввільних стад м'ясного напрямку тваринництва. Наразі її утримують переважно як туристичну атракцію, але ще й як екологічно доцільний вид в низці національних парків [Solti *et al.* 2000; Kugler & Broxham 2014]. Показана значна ефективність утримання цієї худоби в нацпарках з метою підтримки природного стану рослинних асоціацій, зі значно кращими ефектами, ніж сінокосіння як імітація стравлювання [Szitár *et al.* 2023].

Аналіз показує значно більші ефекти макрофауни, включно з впливами великих фітофагів на гетерогенність рослинного пориву, доступність поживних речовин у ґрунті, зміни чисельності дрібніших тварин [Trepel *et al.* 2024]. Звісно, корова — не природний вид, по суті — адвентивний, але в рамках біологічної концепції виду — той самий *Bos taurus*, що і бик первісний, а головне — носій зовсім не чужорідної екосистемної функції, необхідної для природних комплексів, а тому важливий компонент екосистем.

Значний досвід напіввільного утримання різних видів родини бикових накопичено в заповіднику Асканія-Нова, і не тільки в зоопарку, але й на ділянці «Великий Чапельський Под»; у зоопарку успішно розводять рідкісні й екзотичні породи великої рогатої худоби [Корінець 2023]. Все це може стати основою проєктів з ревайлдингу та управління рослинним покривом на ділянках, важливих для збереження, відновлення та охорони.

Ведучи мову про ВРХ, варто зауважити, що в їх складі не лише *Bos taurus*, але й буйволи, колись значно більш характерні для культурного ландшафту, ніж тепер. Буйвіл індійський (*Bubalus bubalis*) — це свійський савець, якого й дотепер утримують у напіввільних умовах в різних регіонах України, а надто у Закарпатті [Гузєєв 2014; Біляк 2015], а останнім часом практикують утримання й на Дунаї, притому мова йде до формування саме диких стад в рамках програм ревайлдингу в межах заповідників. Попри неприродність і по суті неприпустимість таких дій [Загороднюк 2023], у тому беруть активну участь і установи НАН України, зокрема Дунайський біосферний заповідник, та Національний екологічний центр⁴.

Дикі форми інших видів копитних

Подібні історії з формуванням диких груп відомі й для інших груп копитних, зокрема свиней і коней, тобто свійських аналогів диких родичів. У випадку коней мова йде про відновлення стад «дикого типу» (на основі коня Пржевальського) взамін цілком втрачених в дикому стані. У випадку свиней

⁴ Наприклад, див. статтю «В дельті Дунаю розводитимуть водяних буйволів» на сайті *Зелена хвиля* (<https://bit.ly/3A1uedv>, 08.09.2016) та коментар автора в огляді чужорідних видів тетрапод у складі дикої фауни України [Загороднюк 2023: 23].

мова йде переважно про практики випасу на обмежених ділянках, з наступними фактами здичавіння та гібридизації з дикими формами (у світовій практиці такі дикі форми називають «разорбек» [Razorback]).

Щодо свиней наведу три відомі автору приклади:

1) випуски свійських свиней для «підмішування крові» у господарствах Біловодського району Луганщини у 2005–2013 рр. (повідомлення місцевих колег), 2) практика напіввільного протягом майже цілого року випасу свійських свиней в гірсько-лісовій зоні Криму (напр. в підгірній «підкові» г. Агармиш біля Старого Криму) і формування помісей з дикими (які тут є інтродуцентами) за спостереженнями 1981–1985 рр. та подібні практики в гірській частині Білогірського р-ну у 1990-х і на початку 2000-х (І. Євстаф'єв, особ. повід.); 3) широка практика випусків свійських свиней на острови в дельті Дунаю на теплу пору року, що традиційно роблять місцеві мешканці Вилкова; відповідно, нерідко йде гібридизація з дикими свинями (дані автора і О. Федорченка за 1992–1998 рр.).

Щодо коней автору відомі такі три приклади:

1) формування і ріст та диференціація стада диких коней (коней Пржевальського) в Чорнобильській зоні відчуження, про що є низка статей [напр.: Вишневський 2005; Ясинецкая & Звегинцова 2013]; 2) дикий табун коней на Тендрівській косі (Чорноморський заповідник), який існує принаймні з кінця XIX ст. і був у доброму стані до початку війни у 2022 р. [Selyunina & Chernyakov 2022]; 3) досвід утримання і випасання напіввільного стада коней у Хомутовському степу [Гельота *et al.* 2002] як один з найважливіших засобів управління степовими екосистемами, що було можливим завдяки нагляду, поки діяв проект (пастух, загін тощо). Як показала практика, коні мають гарні преадаптації до здобування корму з-під снігу (здатність до тебенівки) та протистояння хижим, стримане ставлення до людей (утримання дистанції) [Вишневський 2005 та ін.].

Питання полігонів для ревайлдингу

Існує одна значна проблема — складність управління вільними стадами диких копитних, особливо в районах щільних поселень людей, а також вкрай малі площі заповідних територій, надто у степовій та лісостеповій природних зонах. У зв'язку з цим виникатимуть як проблеми появи збитків приватним садибам і рільництву, так і певні ризики від зустрічей з тваринами в природі. Попри все, такі проблеми вирішуються і завдяки системам компенсацій, і необхідним рівнем безпеки природокористувачів. А головне — створенням великорозмірних заповідних територій, площею порядку 100–300 тис. га.

Останнє можливо при плануванні відбудови системи природокористування на деокупованих територіях і територіях, які будуть надалі деокуповані. Очевидно, що потреби створення великих заповідних територій жодним чином не передбачають плани приватизації земель, яка вже йде в Україні повним ходом, проте матимемо надію, що хоч щось «перепаде» й природі та піде на користь розвитку розумного природокористування.

Подяки

Щиро дякую своїм колегам Д. Вишневському, І. Євстаф'єву, С. Жилі, І. Легейді, Л. Лесняку, О. Ніколайчуку, З. Селюніній, В. Форощуку, П. Чегорці за повідомлення важливих фактів, дискусії та коментарі щодо рукопису статті. Дослідження проведено поза науковими темами, проектами і грантами, за власною ініціативою автора.

Література

- Білоус, С. 2023. У парку природи «Беремицьке» на Чернігівщині — бейбі-бум. *Інформаційно-новинний портал «ЧЕЛАЙН»*, <https://cheline.com.ua>, 10.05.2023. URL
- Вермейлен, Р. 2015. *Природний випас. Методики відродження дикої великої рогатої худоби та коней*. Книга-плюс, Київ, 1–48. ISBN 978-90-822514-2-5.
- Вишневський, Д. 2002. Аналіз угруповань унгулят України з позиції сталої Хатчінсона. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки*, Вип. 1: 195–198. URL
- Вишневський, Д. 2005. Результати інтродукції коня Пржевальського (*Equus przewalskii*) в зону відчуження ЧАЕС. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія*, 17: 39–41. URL
- Гелюта, В. П., А. П. Генів, В. С. Ткаченко, Д. В. Мінтер. 2002. *Заповідник «Хомутівський степ». План управління*. Академперіодика, Київ, 1–40. URL
- Гузєєв, Ю., М. Демчук, О. Волошкевич, Д. Вінничук. 2013. Липованська червона острівна худоба України. *Тваринництво України*, № 3: 11–14. URL
- Гузєєв, Ю. 2014. Буйволи — унікальне біорізноманіття великої рогатої худоби України. *Тваринництво України*, (3-4): 5–8. URL
- Жила, С. М. 2021. Поведінка та соціальна структура здичавілої великої рогатої худоби (*Bos taurus*) в Чорнобильському радіаційно-екологічному заповіднику. В кн.: *Chornobyl: open air lab*. Збірник матеріалів конференції. Крок, Тернопіль, 43–49. URL
- Загороднюк, І. В. 1999. Зміни фауни унгулят України в історичні часи. В кн.: *Кінь Пржевальського (Equus przewalskii Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу*. Інститут зоології НАНУ, Київ, 91–97. (Серія: Вестник зоології, Suppl. 11). URL
- Загороднюк, І. 2006. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. В кн.: *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 216–259. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). <https://bit.ly/2zEofz1>
- Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, 13: 5–19. CrossRef
- Корінець, Н. О. 2023. Історія розведення бикових у зоопарку «Асканія-Нова». В кн.: Шаповал, В. В. (ред.). *Традиції заповідної справи [...] : збірка наукових праць*. Друк Арт, Чернівці, 101–114. URL
- Потапчук, Н. 2019. Круторогі "українські тури" оселилися на Чернігівщині. *Вебсайт Укрінформ* (<https://www.ukrinform.ua>), 7.12.2019. URL
- Пржевальський, Н. 1873. *Монголия и страна тангутов. Первое путешествие в Центральной Азии 1870–1873*. 1–157. <https://coollib.net/b/129784>
- Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84. URL
- Фомін, С. 2023. Дикі та свійські копитні та стан степових екосистем сходу України: оцінки для Луганщини на початок 21 століття. *Novitates Theriologicae*, 16: 56–61. CrossRef
- Ясинецкая, Н. И., Н. С. Звезгинцова. 2013. Структура и современное состояние популяции лошади Пржевальского в Зоне ЧАЭС. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, 15: 203–211.
- Kugler, W., E. Broxham. 2014. *The Ecological Value of Feral Livestock Populations in Europe*. SAVE-Project, St. Gallen, Switzerland, 1–41. URL

- Selyunina, Z., D. Chernyakov. 2022. Mammals of the islands of the Black Sea Biosphere Reserve. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 62–72. [In English] [CrossRef](#)
- Solti, L., E. G. Crichton, N. M. Loskutoff, S. Cseh. 2000. Economical and ecological importance of indigenous livestock and the application of assisted reproduction to their preservation. *Theriogenology*, **53** (1): 149–162. [CrossRef](#)
- Szítár, K., M. Kabai, Z. Zimmermann, [et al.]. 2023. Hungarian Grey cattle grazing outperforms mowing during wet meadow restoration following plantation forest clear-cut. *BioRxiv*, April 29, 2023. [CrossRef](#)
- Trepel, J., E. le Roux, A. J. Abraham, [et al.]. 2024. Meta-analysis shows that wild large herbivores shape ecosystem properties and promote spatial heterogeneity. *Nature Ecology & Evolution*, [Cross-Ref](#)

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. Дикі стада *Bos taurus* в Україні: огляд випадків та значення для розвитку ідей ревайлдингу. — Розглянуто приклади формування вільних груп худоби (*Bos taurus*) на прикладі слобожанського стада і двох інших віддалених від Луганщини груп — тендрівської і чорнобильської. Луганське стадо сформоване як фермерський експеримент; воно проіснувало з початку 1990-х років до близько 2007 р., досягнувши у пікові роки близько 40–50 голів, тварини добре переживали холодні зими і літні посухи, проте врешті були знищені браконьєрами. Інші групи сформувалися за інших обставин. Тендрівська група — це стадо чисельністю до 100 особин, яке мешкало в природних межах по суті острівного місцезнаходження; його щороку поновлювали молодняком, до 30% обсягу стада, і звідти ж вилучали тварин на потреби військових. Чорнобильське стадо сформувалося з корів-втікачів, за ним ведуть постійний моніторинг. Врешті, значні успіхи досягнуто в Березицькому парку в рамках міжнародного проекту «Тури 2.0». Історія формування стад свідчить про високу адаптацію тварин до існування без догляду людини за умови помірного вилучення людьми або без нього. Ці приклади свідчать про ефективність використання різних порід корів для програм з ревайлдингу.